

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Тематичний збірник наукових праць

Київ
2011

УДК 069:94](477)(082)

ББК 63.3(4Укр)Л6я43

Т 32

Редакційна колегія:

Ніна Ковтанюк (науковий редактор)

Лариса Нестерук (відповідальний секретар)

Ольга Федотова, Людмила Строчкова, Марина Стрельник,

Тетяна Радугіна, Ольга Пукліна

Редактор Юрій ОЛІЙНИК

Національний музей історії України. Тематичний збірник
Т32 наукових праць. - К : "Фенікс", 2011. - 376 с. іл.

ISBN 978-966-651-940-8

У збірнику вміщені наукові статті співробітників Національного музею історії України, присвячені дослідженню окремих проблем історії та культури України, вивченню музейних колекцій та окремих пам'яток із збірок музею.

Розрахована на істориків, археологів, краєзнавців, музейників, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 069:94](477)(082)
ББК 63.3(4Укр)Л6я43

ISBN 978-966-651-940-8

© Національний музей
історії України, 2011

О. М. Терещук

Меморіальні пам'ятки родини Розумовських в колекції музею

Історія кожної країни персонізована. Суспільства і нації завжди мають своїх проводирів. Нація, яка не має власної державності, вимушена виховувати еліту, метою діяльності якої стає досягнення цієї державності. Національна еліта, формуючись сама, формувала і національне суспільство, і державу.

Чільне місце серед представників української еліти XVIII ст. належить Кирилу Розумовському (1728–1803 рр.) – останньому володарю гетьманської булави на Лівобережній Україні.

Великі можливості для свого соціального зростання К. Розумовський дістав завдяки старшому брату Олексію (1709–1771 рр.). Олексій та Кирило Розуми¹ народилися на хуторі Лемеші (нині с. Лемеші Козелецького району Чернігівської обл.), були синами чернігівського козака, а стали найбагатшими вельможами Російської імперії XVIII ст. Олексій – графом і таємним чоловіком імператриці Єлизавети, Кирило – Президентом Російської академії наук і останнім гетьманом України.

Історія входження до вищого світу братів Розумовських розпочалася одного січневого дня 1731 р.² Царський полковник Федір Вишневський, повертаючись на Різдвяні свята з-за кордону, проїздив через український хутір Чемер. У скромній сільській церкві він почув, як співає козацький син Олексій Розум. Вишневський був настільки вражений його чудовим голосом, що забрав хлопця в Петербург – до придворного хору. Там красеня-козака побачила й покохала цесарівна Єлизавета, донька Петра Великого, що й визначило його подальшу блискучу кар'єру. І Олексій Розум став Розумовським – управителем двору та маєтків царівни Єлизавети Петрівни, а після її коронації (1742 р.) одержав звання

обер-стермейстра, орден св. Андрія Первозваного, а також ряд маєтків у Росії та в Україні. Отже, колишній пастух і співак придворного хору піднявся до рівня найвищих сановників Російської імперії.

У тодішньому великосвітському суспільстві існувала думка, що привілейоване становище Олексія Розумовського при царському дворі зміцнилося ще більше після його одруження з Єлизаветою Петрівною. Як зазначав відомий дослідник історії роду Розумовських О. О. Васильчиков³, таємний шлюб відбувся восени 1742 р. у підмосковному селі Перове. Підтвердженням такої думки служить винятково непохитне місце О. Розумовського при царському дворі, хоча в останні роки її фаворитом був І. Шувалов.

Незважаючи на таке неймовірне піднесення, граф Олексій Розумовський не забув своєї української родини. На коронацію Єлизавети спеціальний посланець привіз до Москви Олексієву матір – Наталку Розумиху, а також його сестер та брата Кирила⁴. Матері майбутнього гетьмана столичне життя не сподобалось і вона швидко повернулася в Україну, залишивши в Петербурзі свого найменшого сина – Кирила. Олексій Розумовський прагнув виховати брата справжнім аристократом і послав його вчитися за кордон у супроводі опікуна Г. Теплового. Останній був вихованцем Феофана Прокоповича, навчався в Німеччині, був перекладачем, а потім ад'юнктом Петербурзької академії наук. Його освіченість вдало поєднувалась з широким розумінням відносин в аристократичних колах, що було так необхідно для обох Розумовських. Так у 1743 р., разом зі своїм учителем і наставником Г. Тепловим, К. Розумовський після відповідної підготовки у Петербурзі інкогніто, як російський шляхтич, відбув до Європи, де він слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцігу, побував у Франції, Італії, вивчав географію, універсальну історію, опанував німецьку, французьку та латинську мови. В Берліні навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера (доброго знайомого Г. Теплового по Петербурзькій академії, в якій Ейлер був професором впродовж 1727–1744 рр.). Повернувшись із-за кордону у

1745 р., став улюбленцем царського двору та поважним вельможею⁵.

Імператриця Єлизавета особисто опікувалась його долею. Вона, вирішила одружити Кирила зі своєю троюрідною сестрою – Катериною Нарішкіною (1729– 1771 рр.) – і таким чином, поріднити молодшого Розумовського із старовинною московською аристократією. А весільним подарунком цариці стало призначення вісімнадцятирічного Кирила Президентом Російської академії наук. Утім, ця посада не стала найвищим пунктом кар'єри Кирила Розумовського.

У 1747 р. цариця Єлизавета під впливом Олексія Розумовського і на прохання козацької старшини погодилася відновити в Україні гетьманство, скасоване за часів правління Анни Іоанівни (1730–1740 рр.). Питання про відновлення гетьманства вирішувалось півтора року, доки, нарешті, в Сенат надійшов підписаний 5 травня 1747 р. царський указ про вибори гетьмана в Україні: «...ныне в Малороссии гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть и оного во всем на таком основании учреждаеть»⁶. Новим українським гетьманом мав стати Кирило Розумовський, якому тоді виповнилося двадцять два роки.

Церемонія обрання (або «елекція» за тодішньою термінологією) відбулася в Глухові 22 лютого 1750 р. На світанку за першим сигналом із трьох гармат народ почав збиратися на площі гетьманської столиці між Миколаївською і Троїцькою церквами, де був підготовлений «театр». Зібравшись на майдані, козацька старшина «вольными голосами» одноставно обрала Кирила Розумовського гетьманом України. Щоправда, самого Кирила на церемонії не було. Новий гетьман з величезною кількістю екіпажів, численною прислугою та акторською трупю прибув до своєї столиці тільки через рік. Подорож графа розбитими російськими дорогами тривала майже рік і він писав своєму найближчому приятелю графу Михайлу Воронцову, що під час поїздки побилосся все французьке скло у віконцях його найкращих карет⁷. Новообраному гетьману надавались величезні маєтності – міста Ямпіль, Батурина і Почеп з повітами, Гадяцький замок із Че-

хівською і Биківською волостями, Шептаківська волость, Бакланський двір, село Литвиновичі, хутір Будійський Глухівський млин⁸.

Ряд наступних царських указів обумовлював, що на урочистих церемоніях К. Розумовському відводилося почесне місце поруч із генерал-аншефами, оскільки він, проти других гетьманів «имел ту отличность», що був графом Російської імперії⁹. В той час імператриця розпорядилася виготовити для гетьмана нові клейноди. Для цього виділили в державної казни 1,5 тис. рублів, оздоблену коштовним камінням золоту булаву, великий білий прапор з російським гербом, бунчук, військову печатку і срібні литаври¹⁰.

Молодий, легковажний Кирило Розумовський, постійно перебуваючи під контролем царського уряду, оточений впливовими друзями та родичами все ж таки дав собі раду в цьому конгломераті впливів і увесь час свого гетьманування залишався українцем, прагнув повернути рідній Україні кращу долю, її права та автономію. Поважний гетьман бажав облаштувати свій двір у Глухові розкішно, з розмахом – на зразок версальського. Разом з гетьманом до Глухова перекочував петербурзький побут, характерний для північної столиці. Італійські архітектори споруджували гарні будинки, серед яких відзначились величезний гетьманський палац (спорудження якого завершилось у червні 1751 р.) та будинок Генеральної канцелярії, прикрашений статуями. Сюди приїздила італійська опера, тут були кав'ярні, французькі пансіони для дітей старшини. Але Глухів не задовольняв гетьмана: він хотів перенести столицю до Батурина, над рікою Сейм. Мріяв створити в Батурині університет європейського зразка, де навчалася б майбутня українська еліта.

За життя Кирило Розумовський, вийшовши з нижчих соціальних станів Малоросії, посів найвищу посаду в Україні та став найбагатшим вельможею Російської імперії. За ревізією 1782 р., тільки на Чернігівщині колишньому гетьману належало 74177, а в російських губерніях (псковських і можайських помістях) понад 45 тис. кріпаків. Багатий посаг

дружини, величезна спадщина старшого брата Олексія, даровані маєтності від імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II¹¹ поставили впливового гетьмана в рівень з найпершими багатіями Російської імперії (своїми статками його випереджав лише граф П. Шереметєв)¹².

У колекції Національного музею історії України зберігається цікавий експонат, з яким легенда пов'язує ім'я Кирила Розумовського. Це залізна кована скриня-сейф, у якій, за переказами, поважний правитель Гетьманщини передав, ймовірно, гроші та інші коштовні подарунки своїй матері, простій козацькій Наталії Дем'янівні Розумисі, яка жила в с. Адамівці поблизу м. Козельця – центру Київського полку Лівобережної України (фото 1).

До музейного зібрання, як свідчить запис в інвентарній книзі Київського державного історичного музею (нині НМІУ), кована скриня надійшла 30 березня 1961 р. від громадянина Неводовського Степана Вікторовича – мешканця

Фото 1. Скриня-сейф. II пол. XVIII ст., м. Козелець Чернігівської обл. За переказами, належала гетьману К. Розумовському. Залізо, кування. 113 x 80 см. МТ-1493. НМІУ

м. Козельця Чернігівської обл.¹³. Останній, у свою чергу, отримав експонат, як плату за житло, від відомого історика, професора П. Клименка, який, збираючи старожитності, був частим гостем у Козельці. Саме він знайшов скриню і розповів цікаву легенду про експонат. З розповіді дослідника відомо, що зберігалась скриня в Адамівській церкві, побудованій Розумихою 1748 р. У храмі, крім скрині, дослідник знайшов і дерев'яне крісло, оббите червоною тканиною, на якому любила сидіти мати гетьмана під час богослужінь, (нині експонат є надбанням колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського). Кована скриня – у прямому розумінні, коштовна річ, адже за експонат музей виклав – 1200 крб. Брак документальних свідчень трансформував, образно висловлюючись, «передмузейний» період пам'ятки у площину більш або менш логічних гіпотез, досконалих чи вразливих версій. Народний переказ місцевих жителів та науковий авторитет професора і досвідченого фахівця музейної справи П. Клименка, який впродовж 1932–33 рр. займав посаду зав. відділу середньовічної історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині НМІУ), а також ще одного музейного науковця В. Сидоренка, колишнього зав. відділу «Україна часів феодалізму» 60–70-х рр. XX ст. пов'язали пам'ятку з особою останнього гетьмана Лівобережної України. Знайдену скриню попередні власники та дослідники визначають як чудовий зразок художньої ковальської роботи невідомих майстрів і датують II пол. XVII ст.¹⁴.

Перше місце серед предметів побуту середньовіччя займала скриня. Вона виконувала роль шафи, столу, стільця і навіть дорожньої валізи. Під час тривалих і частих подорожей можновладці в майстерно виготовлених «сундуках» (скринях) везли в розкішних екіпажах частину дорогого майна.

Перші скрині видовбували зі стовбурів дерев, як у первісних народів. Пізніше їх стали виготовляти з необроблених дощок з двосхилим віком, прикрашеним різьбою у вигляді клиноподібних зарубок.

Форми скринь беруть початок від античних саркофагів. У процесі розвитку виникли різні їх форми, а самі вони склали невід'ємну частину домашнього вжитку протягом XV–XVIII ст. Однією з таких форм була важка залізна кована скриня, що використовувалась переважно для зберігання грошей та дорогоцінностей.

Такий різновид скрині був у вжитку заможних вельмож, яким було що зберігати, образно висловлюючись, за «*семью замками*». Тому й не дивно, що такі прототипи сучасних сейфів оздоблювались умілими майстрами-ковачами вправною обковкою та живописним розписом.

Музейна старовинна пам'ятка виготовлена з міцних кованих щитів листового заліза, прямокутної форми. Для більшої міцності зовнішня поверхня скрині майстерно обкована з усіх сторін повздовжніми та поперечними кованими смугами, які також, у свою чергу, декоровані маленькими круглими голівками – «шишечками». На місцях схрещення кованих смуг майстри уміло насаджували вигадливі фігурні бляшки. Напрочуд красиво оздоблені лицева та бічні поверхні скрині. Це розмальовані пейзажі і архітектурні краєвиди з демонстративним підкресленням перспективи погляду. Вони вдало заповнюють квадратні поля, утворені від схрещених кованих смуг. Для більшої стійкості малюнку живописні квадрати умільці покривали захисним лаком. Майстерність ковалів знайшла своє застосування у виготовленні різноманітного залізного краму і фурнітури до готових виробів, в тому числі і скринь. Ручки до скрині виготовлені у вигляді розімкнених кілець із закрученими і потовщеними фігурними кінцями. Їх поверхня також декорована різьбленими акантовими мотивами. Механізм кріплення до кованої поверхні добре продуманий майстрами: вони просунуті через масивні круглі петлі, поверхня яких, карбована так званими «насічками». Особливу увагу привертає складний комбінований замок, що заповнює всю внутрішню площину віка (верхньої кришки). Він складається з 14-ти окремих замків, сполучених в єдину систему. Відкривається і закривається ця «хитра» система одним ключем через щілину в центрі

віка. Слід зауважити, що при відкритті і закритті складної системи замків спрацьовувало так зване зубчате блокування, які вивільняло гніздо. Якщо ж віко зачинялось, то замок автоматично закривався і повторно відкрити його можливо тільки за допомогою ключа. Увесь складний механізм замків майстерно захований за різьбленою ажурними бароковими мотивами у вигляді завитків аканту, зображень герми та купідонів решіткою. Окрім внутрішнього, скриня замикалась ще двома навісними замками, про що свідчать призначені для цього дві масивні залізні петлі. На жаль, замки не збереглися¹⁵.

Для підсилення декоративного ефекту, врахувавши світову традицію привілейованого статусу червоного кольору, зовнішня поверхня скрині, а саме верхнє віко та залізні смуги, що міцно охоплюють виріб з усіх сторін, свого часу були пофарбовані у вродистий червоний колір, про що свідчать залишки фарби на поверхні виробу. На жаль, автори більшості зразків високої ковальської майстерності залишаються невідомими. Відсутність будь-яких клейм і позначень робить невідомими і авторів цієї скарбової скрині. Посилаючись на цікавий інформативний та ілюстративний матеріал з цього питання слід зазначити, що за формою, стилем, технічною конструкцією та художнім декором скриня-сейф роботи умілих ковалів відповідає визначеному попередніми фахівцями датуванню – II половина XVII ст.¹⁶

Такий різновид меблів, як важка кована скриня побутувала з XV по XVIII ст. як у країнах Західної Європи, так і в Російській імперії. Для прикладу – південно-німецькі ковані скрині оснащувались постументом. Умілою майстерністю по виготовленню подібних скринь славились і московські майстри, які, окрім царських майстерень, працювали майже у всіх районах Москви. Щодо України, то перші цехи, що спеціалізувались на ливарницько-ковальській роботі, з'явилися у Львові ще у XIV–XV ст. Здебільшого вони були подібні до західноєвропейських. Найстарішими з металообробних цехів були ковальські, що виникли та поширились в Україні безпосередньо на базі відповідних давньоруських

виробничих організацій. Пізніше, у XV–XVI ст. відходять від ковальського цеху і створюють нові об'єднання ремісників таких металообробних спеціальностей, як слюсарська, котельницька, ливарницька, мечницька, ювелірна, годинникарська, голкарська та інші. Але ще тривалий час між ними, як і раніше, керівну роль відігравав ковальський цех¹⁷. Отже, можна припустити, що таку скриню могли виготовити як вітчизняні, так і західноєвропейські майстри.

З часом скриня стає предметом виключно сільського хатнього вжитку. Від скринь поступово розвинулись нові форми меблів: різноманітні буфети, шафи для посуду та комоди. У XVIII ст. у вітальнях знатних вельмож уже не було скринь, з'явилися комоди.

У колекції НМІУ зберігаються цікаві документи, пов'язані з державною та добродійною діяльністю гетьмана К. Розумовського. Саме вони доповнюють тему подарунків гетьмана і свідчать про піклування та добродійне ставлення багатого і успішного родича до своїх близьких.

В історії відомо, який вплив на новообраного гетьмана мала його мати – Наталія Дем'янівна Розумиха (так її звали односельці), особливо в справах, що стосувались округлення її маєтностей. У праці відомого дослідника роду Розумовських О. О. Васильчикова «Сімейство Розумовських»¹⁸ можна знайти багато цікавих фактів з того періоду, коли граф К. Розумовський розкішно влаштувався у своїй глухівській резиденції, надсилаючи звідки своїм родичам універсали на нові маєтності. До цього періоду належить великий лист графа до матері з Глухова від 18 жовтня 1751 р., який не ввійшов у вказане дослідження, але зберігається в колекції музею.

На час призначення К. Розумовського гетьманом (1750 р.) у власності матері було лише невелике село Адамівка, подароване їй старшим сином Олексієм. В історичній літературі ця місцевість називається – «Алексеевщиною». Саме сюди, до цього помістя і надіслав молодший син, ставши правителем Малоросії, з гетьманської резиденції ковану скриню в коштовними подарунками. На подарованому хуторі Розу-

мовська облаштувала садибу, в якій жила. Щойно молодшого сина обрали гетьманом, вона звернулася до правителя гетьманської канцелярії у Глухові Г. Теплова з проханням поклопотатись про яку-небудь ще маєтність «...для вспоможения к дому Адамовскому»¹⁹. Григорій Теплов задовольнив це прохання, результатом чого став вказаний лист гетьмана до матері про віддачу «...в вечное и спокойное владение в полку Киевском местечко Носовку и Кобыжчу со всеми в оных жительствующими свободными и посполитыми людьми...»²⁰. Листа написано на маленькому аркуші, складеному вдвоє, скріплено особистим підписом К. Розумовського. До справ про благодійництво гетьмана належить ще один лист-відповідь, який відразу ж був відписаний Г. Тепловим. У ньому виноситься вітання «Милостивой государыне, графине Наталье Демьяновне...» з приводу округлення маєтностей²¹. До цих листів можна додати, що впродовж XVIII століття Носівка і Кобижча були сотенними містечками Київського полку, які до правління гетьмана Розумовського ніколи не віддавались у приватне володіння, при тому ще й у «вічне». Проте і в Розумовських вони довго не затримались. Після ліквідації гетьманства (1764 р.) селяни цих містечок були обернуті на «коронних», а їх землі викупив впливовий земляк гетьмана – князь О. Безбородько, який з 1774 р. обіймав посаду київського полковника і зумів вибрати для себе прибуткові володіння²².

Як ці документи потрапили до музейної збірки, можна тільки здогадуватись. Запис про них у музейній інвентарній книзі досить скупий: «реєвакуація з Уфи у 1944 р.».

Зі сторінок історико-культурного часопису «Киевская старина»²³ дізнаємось, що у XIX ст. ці листи потрапили до вибрання колекціонера О. Бадрова, власника відомої «Алексеевщины», де і було знайдено пам'ятки, пов'язані з ім'ям останнього правителя Гетьманщини.

Кирило Розумовський з самого початку свого правління добивався від російського уряду повернення Україні прав, які вона втратила після гетьмана Мазепи. Звичайно, допомагало гетьманові приятне ставлення цариці Єлизавети, яка

поширювала свою приязнь на всю Україну. Внаслідок наполегливих клопотань гетьмана справи Малоросії знову передано з Сенату до Колегії закордонних справ, під його управління передано Запоріжжя і Київ. У зібранні музею зберігається цікавий документ – універсал гетьмана К. Розумовського про затвердження першим київським осавулом Матвія Шума та другим – Стефана Барановського – «... утверждение чего и сей універсал за рукою нашего и при национальной Малороссийской печати ему второму полковому киевскому осавулу Барановскому дан в Глухове 1757 года 20 марта»²⁴. Цей документ написаний російським цивільним шрифтом на одній сторінці вдвоє складеного аркуша. Текст витягнутий поперек сторінки, печатка стоїть під текстом праворуч, а підпис гетьмана – ліворуч печатки. Привертає увагу естетично виготовлена печатка (фото 2). Вона великого розміру, круглої форми, оскільки це найбільш доречна форма для вміщення великого зображення і вираженого напису, що, крім того, відображало світову практику і традиції. Великі розміри печатки у XVIII ст. науковці пояснюють впливом відповідних російських зразків: печатка цариці Єлизавети дорівнювала 85 мм, такого ж розміру була і

Фото 2. Печатка часів гетьмана К. Розумовського на універсалі про призначення першим київським осавулом Матвія Шума, 1757 р. РД-8. НМІУ

печатка К. Розумовського зразка 1751 р.²⁵ (фото 2). В ті часи саме російський уряд встановлював, які зображення повинні бути на державній печатці України. Завдячуючи симпатіям до України-Гетьманщини імператриці Єлизавети Петрівни та старанням К. Розумовського щодо побудови сильної і впливової Гетьманської України, на державній печатці України стверджувався Національний герб – «Козак з мушкетом». В центрі розміщене зображення козака в довгому жупані, повернутого праворуч. На лівому плечі у нього рушниця, на лівому боці висить шабля, на правому – порохівниця, права рука спирається на бік. Навколо зображеного по колу напис: «ПЕЧАТЬ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИЙСКАГО ЗАПОРОЖСКАГО ВОЙСКА». Малюнок зображень та напис віддзеркалює суспільно-політичні зміни у Гетьманській Україні. Печатка належить до категорії прикладних. Виконана вона за технікою паперово-воскового відбитка. Як підкладка використаний, ймовірно, віск або сургуч червоно-брунатного забарвлення (від часу розпався), що спочатку розм'якшувався, потім накривався зволоженою паперовою кустодією, до якої писар прикладав штемпель і з'являвся відбиток²⁶. Сам штемпель або матриця печатки виготовлялися українськими або іноземними золотарями зі срібла чи іншого металу. Печатку К. Розумовському вирізали у Санкт-Петербурзі²⁷. Виготовлення клейнодів було дуже витратною справою. Для цієї мети Єлизавета витратила 1500 рублів, за які можна було купити 100 коней, 375 волів або 1500 свиней.

За К. Розумовського українська старшина остаточно оформилась у вищий привілейований стан – шляхетство. Під час частих виїздів гетьмана з України правління він передавав генеральній старшині – обозному С. Кочубею, підскарбію М. Скоропадському, писареві А. Безбородьку, осавулу П. Валькевичу, хорунжому М. Ханенку. За Розумовського ввійшли у звичай загальні з'їзди старшини в Глухові для обговорення важливих справ, які мали тенденцію перетворитися на постійний український шляхетський сейм.

До аристократичного кола царського двору піднялися нащадки Розумовських. Їх племінника М. В. Будлянського возвели в камергери при дворі царевича; другого племінника – В. Ю. Дарагана, пожалували в камерюнкери. Племінниця Марину і Софію Закревських зарахували у фрейлини при царському дворі. Двоюрідні племінники Петро і Василь Розумовські виховувались в кадетському корпусі, а потім першого призначили ніжинським, а другого – гадяцьким полковниками. Згодом останній «доріс» до генерал-майора і був призначений егермейстром. Цариця Катерина II посватала Марину Закревську за Льва Нарішкіна²⁸.

Загалом, час гетьманування Розумовського можна назвати часом панування козацької старшини. З цього приводу вдало висловився автор відомої «Історії Малоросії» М. Маркович: «Україні стало добре, гетьману ще краще!».

Однак у плани царського уряду аж ніяк не входила самостійна управа українського гетьмана. Його діяльність постійно тримали в полі зору, спрямовуючи її належним чином. Права гетьмана поступово обмежували, а згодом імператриця Катерина II здійснила суттєвий крок по обмеженню державності України й перетворенню її в одну з провінцій Російської імперії.

Помер К. Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині. Своє величезне багатство незадовго до смерті колишній гетьман розділив між дітьми – шістьма синами і п'ятьма доньками, що продовжували нести славу Розумів-Розумовських. Найбільш відомими серед дітей останнього гетьмана України-Гетьманщини виявилось троє його синів – Олексій, Андрій і Григорій.

Граф і сенатор Олексій Кирилович (1748–1822 рр.) з 1810 по 1816 рр. був міністром освіти Російської імперії, став засновником знаменитого навчального закладу для дітей родовитого дворянства – Царськосільського ліцею під Петербургом. Водночас О. Розумовський опікувався розвитком освіти безпосередньо в Україні. Зокрема, за його сприяння було відкрито гімназію в Києві, грецьке училище у Ніжині, науко-

Фото 3. Печатка сина гетьмана К. Розумовського – Олексія. Невідомий майстер. Поч. XIX ст. Дерево, золото, сердолик. Лиття, різьблення. МІК. Дм-6708.

початку XIX ст. (фото 3). На печатці вирізьблено сармата з луком та поляка зі списом, які тримають щит із зображенням двоголового орла. У нижній частині печатки на геральдичній стрічці вирізано рядок із написом латиною девізу роду Розумовських: «FAMAM EXTENDERE FACTIS» – «Славу примножити справами».

Впродовж шести царювань: Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II, Павла I, Олександра I, Миколи I майже 100 років існував рід Розумовських. Безперечно, вони залишилися для України улюбленими і поважними вельможами XVIII–XIX ст. Катерина II писала про них, що вона «...нікогда не знавала семейства временщиков, более всеми любимого»³⁰. Причину цієї любові зрозуміти не складно. Розумовські, не цураючись свого походження, жили біля народу, любили все вітчизняне і намагалися, хоч на деякий час, змінити життя в Україні на краще. Найвідомішого представника роду Розумовських, останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського можна охарактеризувати рядками з вірша відомого російського поета Г. Р. Державіна:

«Я князь, коль мой сияеть духъ

*Владелец – коль страстьми владею,
Боярин – коль за всех болею,
Царю, Отчизне, церкви друг!»*

Навівши ці рядки, зазначимо, що Державін запозичив їх із «Письма о достоинстве» відомого російського просвітителя А. П. Сумарокова, який був генерал-ад'ютантом при графі К. Розумовському. І найкращий взірєць для наслідування вбачав саме в ньому, тому, безперечно, лист написано з натури. Слід вказати, що сам рукопис оди «Вельможа», звідки наведені ці рядки з поміткою в кінці рукою самого Державіна «ноября 12-го 1794 г.», зберігався у бібліотеці графа Петра Олексійовича Розумовського (онука гетьмана), яка була продана з публічних торгів в Одесі близько 1839 року³¹. В Росії по чоловічій лінії рід Розумовських припинився у 1839 зі смертю онука гетьмана. Інші нащадки цього роду ще в першій половині ХІХ ст. осіли в Австрії, Німеччині, Австрійська гілка роду Розумовських існує й досі.

- 1 Це прізвище отримав їх батько – городовий козак Григорій Розум від приказки, яку часто промовляв на підпитку: «Що то за голова, що то за розум».
- 2 Васильчиков А. А. Семейство Розумовских. – М., 1880. – Т. 1. – С. 1–9.
- 3 Там само. – С. 15–20.
- 4 Подружжя Розумів мало трьох синів (Данила, Олексія і Кирила) і трьох доньок (Гафію, Ганну, Віру). Данило рано помер, Олексій народився 17 березня 1709 р., Кирило народився 18 березня 1728 р.
- 5 Панащенко В. Кирило Розумовський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 534–536.
- 6 Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини ХVІІІ ст. у документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 85.
- 7 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 206–213.
- 8 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 254.
- 9 15 червня 1744 р. братам Олексію і Кирилу Розумовським надано статус графів Російської імперії.
- 10 Панащенко В. Вказ. праця. – С. 541.
- 11 Після ліквідації гетьманства, а також права проживати в Україні, К. Розумовський у квітні 1764 р. виїхав за кордон і деякий час жив у Франції, Італії, Англії. У серпні він повернувся в Росію і поселився в Петербурзі. Його будинок на Мойці був одним з найвеличніших і найкращих палаців столиці. Другий будинок – «Аничковский дом» дістався гетьману від старшого брата Олексія, який той отримав як подарунок від цариці Єлизавети Петрівни. У 1787 р. К. Розумовський переїхав до Москви і поселився в розкішному будинку, спорудженому у 1782 р. на старовинному Романовому дворі на березі р. Воздвиженки. В

літній час Розумовський користувався підмосковними родовими вотчинами своєї дружини К. І. Нарішкіної в селах Петровському, Троїце-Ликовому, Поліваново. Лише у 1794 р. колишній гетьман переїхав на постійне проживання до рідного Батурина. Віку доживав одинаком.

- 12 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 460.
- 13 НМІУ. – Інвентарна книга металу. – Т.ІІ. – №723–1767. Почато 17.09.1954. Закінчено 02.07.1971. Запис про експонат: МТ – 1493 здійснено 30.03.61.
- 14 Сидоренко В. Скриня К. Розумовського // Україна. – 1966. – № 24. – червень.
- 15 Там само.
- 16 Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1980. – С. 382–384; Археология и нумизматика Беларуси. – Энциклопедия. – М., 1993. – С. 566; Кес Д. Стилі мебелі. – Будапешт, 1979. – С. 70, 90; Соколова Т. Очерки по истории художественной мебели XV – XIX вв. – Л., 1967. – С. 10–12; Барташевич А. А. История интерьера и мебели. – Ростов на Дону, 2004. – С. 30–31; 69–77; 85–86.
- 17 Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні ХІV – ХVІІІ ст. – К., 1973. – С. 12.
- 18 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С.153–155.
- 19 Отдача гетманом Розумовским местечек Носовки и Кобыжчи своей матери Наталье Демьяновне // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 13–15.
- 20 НМІУ. – Рукописні документи. – Т. 1. – № 1 – 9000. – Запис про документ РД – 58 здійснено 13 квітня 1948 р.
- 21 НМІУ. – Рукописні документи. – Т. 1. – № 1 – 9000. – Запис про документ РД – 59 здійснено 13 квітня 1948 р.
- 22 Отдача гетманом Розумовским местечек Носовки и Кобыжчи своей матери Наталье Демьяновне // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 15.
- 23 Там само – С. 15.
- 24 НМІУ. – Рукописні документи. – Т. 1. – № 1 – 9000. – Універсал гетьмана К. Розумовського про затвердження першим Київським осавулом Матвія Шума. – РД – 8.
- 25 Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – Львів, 1998. – № 15 (березень).
- 26 Ситий І. Гетьманські печатки // Слава українського козацтва. – Київ-Мельбурн, 1999. – С. 115.
- 27 Панащенко В. Вказ. праця. – С. 541.
- 28 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 150–155.
- 29 Путро О. Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського // Україна – козацька держава. – Фотоальбом. – К., 2007. – С. 487.
- 30 Васильчиков А. А. Вказ. праця. – С. 155.
- 31 Там само. – С. 155.